

પ્રસ્તાવના

શ્રીમતી રાણી ચંદનો જન્મ 1912માં પૂર્વ બંગાળમાં થયો. 1927માં તેઓ શાંતિનિકેતન આવ્યાં. ત્યાં કલાભવનમાં આચાર્ય શ્રી નંદલાલ બસુ પાસે ચિત્રકળાની તાલીમ લીધી. કવિગુરુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં તેઓ નિકટનાં સ્નેહીજન હતાં. એમના પતિ શ્રી અનિલકુમાર ચંદ રવીન્દ્રનાથના સેક્રેટરી હતા.

રવીન્દ્રનાથના સૂચનથી રાણી ચંદ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર પાસે કલકત્તા જઈ એમના કુટુંબની અને ગત જમાનાની વાતો સાંભળી લાખી લેતાં. પરિણામસ્વરૂપે ‘ઘરોઆ’ અને ‘જોરાસાંકોર ધારે’ પાછળથી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયાં.

રવીન્દ્રનાથની છેલ્લી માંદગીમાં છેક સુધી તેઓ એમની પાસે રહ્યાં અને એમની સંભાળ લીધી. ગુરુદેવ સાથેની વાતચીત, ચર્ચા, પ્રસંગોની નોંધ કરતાં જતાં. ‘આલાપચારી રવીન્દ્રનાથ’, ‘ગુરુદેવ’ પુસ્તકો એની ફલશ્રુતિ છે. તે ઉપરાંત ‘શિલ્પીગુરુ અવનીન્દ્રનાથ’, ‘ગુણકુંભ, હિમદ્વીપ’, ‘અમાર માર બાપેર બાડિ’ વગેરે એમનાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે.

તેઓ રવીન્દ્રભારતી સોસાયટી તરફથી સન્માનિત થયેલાં છે. તે ઉપરાંત પશ્ચિમ બંગાળ ગવર્નમેન્ટ તરફથી એમને રવીન્દ્ર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલો છે.

અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર: મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના નાના ભાઈ ગિરીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર ગુણેન્દ્રનાથના અવનીન્દ્રનાથ સૌથી નાના પુત્ર. એમના મોટા ભાઈ ગગનેન્દ્રનાથ ખૂબ મોટા ચિત્રકાર હતા. ભારતના કળાજગતમાં પહેલી વાર તેઓ ક્યુબિઝમ લઈ આવ્યા.

જે વખતે (મા) ભારતની ચિત્રકળા પ્રાણહીન અને ડેકોરેટિવ થઈ ગઈ હતી ત્યારે ભારતીય ચિત્રકારો પાશ્ચાત્ય ચિત્રોની નકલ કરવામાં ગૌરવ અનુભવતા હતા, તે વખતમાં અવનીન્દ્રનાથે ભારતીય મિનિયેચર પેઈન્ટિંગની પ્રણાલીમાં કંઈક નવું આપ્યું. વેસ્ટર્ન અને ઓરિયેન્ટલ ટેક્નિકનો સમન્વય કરી પોતાની આગવી શૈલી વિકસાવી, જે બેંગોલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ તરીકે જાણીતી થઈ અને સમગ્ર દેશમાં એની અસર પડી. ચિત્રકળાની સાથે સાથે રવીન્દ્રનાથનું લાકડાનું સુંદર શિલ્પ અવનીન્દ્રનાથે બનાવેલું છે. પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, ઢીંગલા-ઢીંગલી, પોતાની ઈચ્છા મુજબ બનાવતા.

જેમ રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્યક્ષેત્ર તેમ જ ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં આગવું સ્થાન છે તેવું જ અવનીન્દ્રનાથનું ચિત્રકળાની સાથે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આગવું પ્રદાન છે. ‘ખીરેર પુતુલ’, ‘બુડો આંગલા’, ‘રાજકાહિની’, ‘શકુંતલા’, ‘ખુદુર યાત્રા’ વગેરે બાળસાહિત્યનાં અમોલ પુસ્તકો ગણાય છે.

અવનીન્દ્રનાથે કહેલું અને શ્રીમતી રાણી ચંદે લખેલું ‘ઘરોઆ’ એટલે પરિવારની વાતોમાં જોરાસાંકોના ઠાકુર કુટુંબની તેમ જ એ યુગની ખૂબ રસપ્રદ વાતો આપણને જાણવા મળે છે. પ્રમથનાથ બીશીના કહેવા મુજબ, અવનીન્દ્રનાથની ‘જોરાસાંકોર ધારે’, ‘ઘરોઆ’ અને રવીન્દ્રનાથની ‘જીવનસ્મૃતિ’ અને ‘છેલેબેલા’માં જોરાસાંકોના ઠાકુર પરિવારના સંપૂર્ણ સામાજિક ઇતિહાસનો આપણને પરિચય મળે છે.

આ કુટુંબકથા (ઘરોઆ)નાં અનુવાદક સુજા શાહ

નાની વયથી શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીત અને સિતારની તાલીમ લેવાનું શરૂ કર્યું. અમદાવાદના ‘શ્રુતિ’ મંડળમાં જોડાયાં. સુગમ સંગીતના જાહેર કાર્યક્રમો આપ્યા તેમ જ ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી કાર્યક્રમો આપ્યા. અત્યારે સિતારના કાર્યક્રમો આપે છે. ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી પણ એનું નિયમિત પ્રસારણ થાય છે.

રવીન્દ્રસંગીતના અભ્યાસ માટે બંગાળી ભાષા શીખ્યાં. શ્રીમતી પ્રતિમાદેવી ઠાકુરકૃત ‘નિર્વાણ’ અને મીરાંદેવીલિખિત ‘સ્મૃતિકથા’નો બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ 2003માં પ્રકાશિત થયો, ત્યાર બાદ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘સે’ અને ત્રણ ટૂંકી વાર્તાઓ ‘ત્રીન સંગી’નો ‘તે અને ત્રણ સંગી’ શીર્ષકથી અનુવાદ 2005માં પ્રકાશિત થયો, જેને સાહિત્ય પરિષદનું શ્રેષ્ઠ અનુવાદ માટેનું પારિતોષિક મળ્યું. 2002માં ઇમેજ પબ્લિકેશને પરિચય પુસ્તિકા ‘રવીન્દ્ર સંગીત’ બહાર પાડી. ગત જમાનાનાં સુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા શ્રીમતી જુથિકા રોયની આત્મકથા ‘આજ ઓ મને પડે’નું ભાષાંતર ‘ચૂપકે ચૂપકે બોલે મેના’ 2008માં પ્રકાશિત થયું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રબોધકુમાર સાન્યાલરચિત બંગાળી કૃતિ ‘મહાપ્રસ્થાનેર પથે’નો ગુજરાતી અનુવાદ ‘યાત્રિક’ 2009માં પ્રકાશિત થયો.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહેલી અને રાણી ચંદે લખેલી ‘ઘરોઆ’, તેમ જ રાણી ચંદકૃત ‘ગુરુદેવ’ અને ‘આલાપચારી રવીન્દ્રનાથ’ના અનુવાદ કરેલા છે.

ઘરોઆ કુટુંબકથા

(મારા જીવનના અંત ભાગમાં જ્યારે વિચારું કે સમગ્ર દેશમાંથી કોને વિશેષ સન્માન આપી શકાય ત્યારે સૌથી પ્રથમ અવનીન્દ્રનાથનું નામ મનમાં આવે. એમણે દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આત્મનિંદામાંથી, આત્મગ્લાનિમાંથી એને મુક્તિ અપાવી એને સન્માન અપાવ્યું છે. વિશ્વજનોના જ્ઞાનના સ્તરમાં સમાન અધિકાર અપાવ્યો છે. આજ સમગ્ર ભારતમાં યુગયુગાંતરના ચિત્રકળાના વારસાનું આત્મજ્ઞાન થયું છે. સમસ્ત ભારતવર્ષે આજ એમની પાસેથી શિક્ષાદાન ગ્રહણ કર્યું છે. બંગાળનું આ ગૌરવભર્યું પદ એમને લીધે જ દેશમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પામ્યું છે. એમને આજે દેશલક્ષ્મી સ્વીકારે નહીં, આજ પણ એમના પ્રત્યે બેપરવાહ રહે, વિદેશનાં ખ્યાતનામ લોકોની ખુશામતમાં આત્મવંચના સ્વીકારી લે, તો આ યુગના ચરમ કર્તવ્યમાંથી બંગાળી જનતા ભ્રષ્ટ થશે. તેથી આજ હું એમને બંગાળના સરસ્વતીના વરપુત્રના આસન પર અગ્રસ્થાને બિરાજવા આમંત્રું છું.

શાંતિનિકેતન, 13 જુલાઈ, 1941

— રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગઈ પૂજાની રજાઓમાં ગુરુદેવ જ્યારે જોરાસાંકોના ઘરમાં માંદા હતા ત્યારે એમની સેવાચારી માટે અમે ત્યાં ઘણાં બધાં લોકો હતાં. ધીરે ધીરે ગુરુદેવની સ્થિતિ જ્યારે સુધરવા માંડી ત્યારે તે વખતે અવીન્દ્રનાથ ઠાકુરમહાશય ઘણી વાર જાતભાતની વાતો કરીને સભા જમાવતા. એમની વાત કહેવાની લઢણ જેમણે જોઈ ન હોય કે એમની વાણી જેમણે સાંભળી ન હોય એમને એ ખબર નહીં પડે; લખીને એ સમજાવવું અશક્ય. વાત કઈ લઢણથી કહેવી, કઈ વાતથી વધારે રસ જામશે એ બધું વિચારતા, વિવિધ પ્રસંગોમાં વિવિધ વાતોમાં અનેક મૂલ્યવાન વાતો અને ઘટનાઓ સાંભળતી ત્યારે દુઃખ થતું. સારી રીતે લખતાં

નથી આવડતું, તો પણ એ બધી અમૂલ્ય વાતો કોઈ જાણશે નહીં અને નષ્ટ થઈ જશે એ સહેવાતું નહીં. નવરાશની પળોમાં નોટબુકમાં લખી લેતી. આશા હતી કે એક દિવસ સારું લખનાર પાસે આ બધું લખાવી બધાંની આગળ રજૂ કરવાને લાયક બનાવીશ.

નેવેમ્બરના અંતમાં ગુરુદેવને લઈને બધાં શાંતિનિકેતન પાછાં ફર્યાં. અમારામાંનાં કેટલાંક લોકોએ સમય વહેંચી લીધો હતો, જેને જે સમય મળ્યો હોય તે મુજબ એમની પાસે રહીએ, અને એમની ચાકરી કરીએ. બે મહિનામાં ગુરુદેવનું સ્વાસ્થ્ય ઘણું સુધર્યું હતું ત્યારે મોટા ભાગે તેઓ દક્ષિણના વરંડામાં બેસી કવિતા લખતા. અમારા માટે ખાસ કંઈ કરવાનું રહેતું નહીં. એમની પાસે બેસી રહેતાં, સમયસર આહાર અને દવા આપતાં. તે વખતે ગુરુદેવ મને કહેતા, “રાણી, તું થોડો લખવાનો અભ્યાસ કર ને કોઈ ચિંતા ન કરીશ. કેટલું સારું, જે પણ ગમે તે લખી લાવ. હું તને બતાવીશ. આવી રીતે એક-બે વાર લખતાં જ જોઈશ કે લખવાનું તારે માટે ખાસ સહેલું થઈ જશે. ચૂપચાપ બેસી રહે છે, મારા માટે કેટલો બધો સમય વેડફે છે, મને નથી ગમતું.”

એક દિવસ મેં એમને કહ્યું, “મારું પોતાનું લખવાનું કંઈ સૂઝતું નથી. મારાથી એ નહીં થાય. જોકે એક ઇચ્છા છે કે આ વખતે અવનીન્દ્રનાથની પાસેથી વાતવાતમાં અનેક અમૂલ્ય વાર્તાઓ અને ઘટનાઓ સાંભળી છે, જે મને લાગે છે થોડાક લોકોએ જાણવી જરૂરી છે. ખાસ કરીને કલાકારોએ, તે બધું લખાણ કેવી રીતે લખવું તે તમે બતાવો તો એનાથી હું લખવાનું શરૂ કરી શકું.”

ગુરુદેવે મને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું. કહ્યું, “તું આજે જ મને તેં શું લખી રાખ્યું છે તે લાવીને બતાવ.”

બપોરે મારું જે લખેલું હતું તે બરાબર સરખું ગોઠવી ગુરુદેવ પાસે ગઈ. બપોરના આરામ પછી તેઓ કોચ પર બેઠા હતા; બોલ્યા, “શું લાવી છે, જોઉં તો.” એમને હાથમાં લખાણ આપ્યું. તેઓ પહેલેથી છેલ્લે સુધી એકશ્વાસે વાંચી ગયા. કહ્યું, “આ ખૂબ સરસ થયું છે. અવન વાત કહે છે. હું જાણે સાંભળી શકું છું. વાતનો એકધારો પ્રવાહ વહેતો જાય છે આમાં કંઈ કરવાનું જ નથી રહેતું. જેવું છે એમ જ ભલે રહ્યું.”

ત્યાર પછી તેઓની ઇચ્છા મુજબ ‘પ્રવાસી’માં છપાયું.

ગુરુદેવ બહુ જ ખુશ. મને ઘણી વાર કહેતા, “અવન બેસીને લખે એવી

વ્યક્તિ નથી અને મહેનત કરીને લખતાં આવી સહજ ભાષા ન મળે. તને જેટલું મળે એટલું તું એની પાસેથી મેળવી લે.”

જૂનના અંત ભાગમાં વાતોના સંગ્રહ માટે ગુરુદેવે થોડા દિવસ માટે મને કલકત્તા મોકલી. તે વખતે ગુરુદેવની વાર્તા અથવા કવિતા લખવાનું કામ અમે લોકો જે એમની પાસે રહેતાં હતાં તે કરતાં. એમને આંગળીઓમાં ખૂબ દુઃખતું હતું. તેઓ લખી શકતા નહોતા, એમને તકલીફ થતી. તેઓ મોઢે મોઢે કહેતા જતા, અમે લખી લેતાં. તેથી એ વખતે કલકત્તા જવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. પણ ગુરુદેવને વાતો સાંભળવી હતી એ પણ એક કામ હતું. શું કરું? ગુરુદેવ કહે, “તું ચિંતા ન કરીશ, તારી જગ્યા કોઈ નહીં લઈ શકે. આ મોઢું બંધ કર્યું એ મોઢું હવે ત્યારે બોલીશ જ્યારે તું પાછી આવીશ.” એટલું કહી હસીને મોઢા પર આંગળી મૂકી દીધી.

કલકત્તા આવી ગઈ. જોરાસાંકોના ઘરમાં જ રહેતી. અવનીન્દ્રનાથ પણ ખૂબ ખુશ. રવિકાકાને વાતો સાંભળવી છે. બે વખત આ ઘેર આવીને વાતો સાંભળાવી જાય. શું એમનો ઉત્સાહ. કહે, “જેટલું બને તેટલું લખી લે; મારી પાસે પણ ઘણો ઓછો સમય છે. કોને ખબર હતી કે રવિકાકા મારી આ બધી વાતો સાંભળીને આટલા ખુશ થશે.” બોલતાં બોલતાં એમની આંખો ભરાઈ આવી.

આટલા બધા દિવસ ગુરુદેવને મૂકીને આવતાં મનમાં કેવું થતું હતું! સાતેક દિવસોમાં ઘણી બધી વાતો ભેગી કરી શાંતિનિકેતન પાછી આવી. આવતી વખતે અવનીન્દ્રનાથ કહે, “જાઓ, બધી વાતો જઈને રવિકાકાને સાંભળાવજો. એમની આવી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે વધારે પડતો આનંદ ઉત્સાહ બતાવતાં પણ ડર લાગે એ સમજીને એમને સાંભળાવજો. આ વાતો સાંભળીને માંદગીના બિંદાને એક ક્ષણ માટે પણ જો એમને આનંદ મળે તો એ મારો શ્રેષ્ઠ પુરસ્કાર ગણાશે.”

પાછા આવીને જ્યારે ગુરુદેવને પ્રણામ કરવા ગઈ, ત્યારે પહેલાં જ હાથ લંબાવીને પૂછ્યું, “આ વખતે શું લાવી છે જોઈ.” બધું જ લખાણ એકસાથે ન આપ્યું. પહેલાં સ્વદેશી યુગની લખેલી વાતો આપી - તે જ વખતે વાંચ્યું. વાંચતી વખતના એમના મોઢાના અને આંખોના ભાવ જોયા. એક અપૂર્વ દશ્ય. મનમાં થયું કે વાંચતાં વાંચતાં તેઓ એ યુગમાં ચાલ્યા ગયા છે. તે સમયના ખુદને જાણે સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ રહ્યા છે. કોઈ કોઈ વાર કહેતાં, “અવન આટલું બધું કેવી રીતે યાદ રાખી શકે છે!”